

**İsmayilova Məsmə Əliyulla qızı<sup>1</sup>**  
**ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN DİALOQLARDA TƏTBİQİ**

Dilin tarixi inkişaf prosesində sözlərin yaranması, mənalarının araşdırılması, onların təkmənalılığı, çoxmənalılığı və yaxınmənalılığını araşdırılması dilciliyin leksikologiya bölməsində öyrənilir. Hər bir dil müəyyən və müxtəlif sözlərin yaranması və işlədilməsi ilə zənginləşir. Bu baxımdan müxtəlif sistemli dillərdə lüğət tərkibinə danışıqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir, onlar təkcə sadə sözlərdən deyil, müxtəlif leksik vahidlərin mürəkkəb bir sistemini təşkil edir.

Müxtəlif sistemli dillərin leksikologiyası müasir və tarixi leksikologiya olmaq üzrə iki qismə ayrılır. Müasir dilin leksikologiyası o dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lüğət tərkibinin əsas söz qruplarını və onların müasir vəziyyətini öyrədir. Tarixi leksikologiya isə lüğət tərkibinin əmələ gəlməsindən və onun inkişaf yollarından bəhs edilir.

Leksikologiyanın əsas məqsədi dilin lüğət tərkibini bir sistem kimi öyrənmək-dən ibarətdir. Odur ki, leksikologiyaya, eyni zamanda sözlərin məna xüsusiyyətinə-dən danışan bəhs də daxil edilir ki, bu bəhs ayrılıqda semasiologiya adlanır. Leksikologiyanın əsas məqsədi müxtəlif dillərə aid olan sözün mahiyyətini və tərkibini, sözlərin mənasını və çoxmənalılığını aydınlaşdırmaqdan, sözün inkişaf qanunlarını dəqiqləşdirməkdən və sözlərin mənacə qruplarını müəyyənləşdirmək-dən ibarətdir. Burada eyni zamanda, sözlərin əmələgəlmə tarixi və müasir dilin lüğət tərkibi necə yarandığı və inkişaf etdiyi də nəzərdən keçirilir.

Leksikologiya, həmçinin dilin leksik tərkibini onun aktiv və passiv fondu baxımından tədqiq edir, öyrənir. Burada köhnəliklə yenilik arasında, istifadədən çıxmaqda olan sözlərlə yeni yaranmaqda olan sözlər arasında gedən bir mübarizənin nəticəsi kimi arxaizmlər, tarixizmlər nəzərdən keçirilir, neologizmlərin yaranması qanunauyğunluğu müəyyənləşdirilir. Bildiyimiz kimi, söz dilin vahididir. Müxtəlif dillərə daxil olan sözlərin hamısı bütövlükdə dilin lüğət tərkibini - leksikasını təşkil edir. Sözlər əşyalar, hərəkəti, əlaməti, miqdarı və s. ifadə edir. Hər bir sözün ifadə etdiyi mənaya onun leksik mənası deyilir. Sözlərin leksik mənası izahlı lüğətlərdə öz ifadəsini tapır və sözlərin çoxunun həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır. Sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun leksik mənası deyilir. Yəni, sözün leksik mənası onun məzmununu bildirməsi, hər hansı bir anlayışı ifadə etməsidir.

Sözün qrammatik mənası onun hansı nitq hissəsi olması deməkdir. Dilimizdəki sözlərin bir çoxu həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Sözün ilkin, əsas mənası onun həqiqi mənasıdır. Məsələn: "saf ürək", "ipək parça", "gözlə həyat" və s. söz birləşmələrindəki birinci tərəflər həqiqi mənada işlənmişdir. Sözün sonradan qazandığı törəmə mənası isə onun məcazi mənası adlanır.

Müxtəlif sözlərin ilk mənasında əmələ gələn yeni məna ifadə edən sözlər onun məna çalarlığı adlanır. Bir sözün müxtəlif məna çarlığına ifadə edən sözlərə çoxmənalı-polisemantik sözlər deyilir. Bu tip sözlər müxtəlif məna çalarlığına görə çoxmənalı sözlərlə eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az məna çarlığına malik olur. Əgər, sözün bir əsas mənadan başqa ikinci bir mənası olursa, belə sözlər təkmənalı-monosemantik sözlər adlanır. Məsələn: kitab, sabiq, ensiklopediya və s. sözlər təkmənalıdır, amma əlesözlər də vardır ki, yazılışı və tələffüzü eyni olsa da, dilimizdə işlənən müxtəlif cümlələrdə müxtəlif mənalar kəsb etdiyinə görə çoxmənalıdır. Məsələn göz sözü. Bu söz müxtəlif cümlələrdə aid olduğu sözlə birlikdə əsas mənasından fərqli olaraq başqa məna kəsb edir. Məsələn: insanın gözü, siyirmənin gözü, bulağın gözü; və s. ifadələrdə müxtəlif mənalarla malikdir. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində çoxmənalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu onu göstərir ki, sözlərin çoxmənalılıq kəsb etmə prosesi hər iki dilin ən qədim dövrlərdən fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Bu proses bu gün bu dillərin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir.

Sözlərin çoxmənalılığı müxtəlif sistemli dillərdə hələ qədim dövrlərdə də böyük rol oynamışdır. Bu dünya dillərində işlədilən çoxmənalı sözlər bunu isbat edir. Çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənalardan biri öz konkret ifadəsini ancaq mətnin daxilində alır. Söz öz ilk müstəqil mənasından ayrılıb çoxmənalılıq ifadə edəndə məcazi məna kəsb edir. Məcazi mənada işlənən leksik vahidlər isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar

Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə alınmış, daşlaşmış ifadələrdir. Məsələn; başa düşmək- anlamaq, dərk etmək, ələ salmaq- lağ etmək, əldən düşmək – yorulmaq kimi birləşmələr daxilində işlənərkən eyni mənayı saxlaya bilər. Bəzən daha əlavə mənaların da açılmasına kömək edir. Üslubu məcazlar isə yazıcının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mətn daxilindən ayrılıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir. Lüğət tərkibində də qeyd edilmir. Məsələn, ürəyimin yağlı əridi. İşlərim yağ kimi gedir. Qələm lap yağ kimi yazır cümlələrinin hər birində yağ sözünün özünəməxsus konkret mənası vardır. Bu cümlələrdə ürəyimin yağlı birləşməsi leksik məcaz, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə yağ kimi ifadəsi müqayisə məzmunu daşdığı üçün üslubu məcazdır.

İngilis dilində də eyni lüğəvi tərkibdə eyni məna daşıyır, lakin işlənmə yerinə görə mənasını dəyişən sözlər çoxdur. Məsələn: İngilis dilində "dull" sözü. Bu söz müxtəlif mənalar daşıyır: darıxdırıcı, küt, sönük, donuq, kasad, boz, cansızıcı. İngilis dilində də nümunələri nəzərdən küçirək: A dull book, a dull film – uninteresting,

<sup>1</sup>ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi

monotonous, boring. 2. A dull student – slow in understanding, stupid. 3. Dull weather, a dull day, a dull colour – not clear or bright. 4. A dull sound – not loud or distinct. 5. A dull knife – not sharp. 6. Trade is dull – not active. 7. Dull eyes (arch.) – seeing badly. 8. Dull ears (arch.) – hearing badly.

Çoxmənalı sözlərdə məna çalarlığı nə qədər çox olursa-olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi müstəqil mənasını təşkil edir. Başqa mənalara isə ilk mənaya az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş mənalara kimi özünü göstərir. Müstəqil məna sözün əsas mənası olub, başqa mənalara isə ikinci, üçüncü, hətta dördüncü dərəcəli yer tutur. Çoxmənalı sözlərdə sözün məna çalarlıqlarından əsas mənası həqiqi, ikinci və sonrakı mənalara isə məcazi məna adlanır.

Dilimizdə sözlərin çoxmənalılığı söz yaradıcılığı prosesinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini meydana çıxarır.

1. Sözün sonradan kəsb etdiyi məna çalarlığından (məcazi mənadan) biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənadan uzaqlaşaraq müstəqim məfhum ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər. Məsələn, köç(mək), saç(maq), düz(mək) kimi feillərdən törəmiş olan köç, saç, düz isim və sifətləri tamamilə müstəqil məna ifadə edir.

2. Sözlərin çoxmənalılığı dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, ördəkburun sözü bir heyvanın adıdır. Onun ağzı ördəyin burnuna oxşadığı üçün bu ad ona verilmişdir.

3. İncəsənət mürəkkəb sözü dilimizdə insanın yaradıcılığı ilə əlaqədar onun ruhunu oxşayan, onda hiss və həyəcan oyada bilən hər hansı bir sənət kimi başa düşülür. Halbuki sözün tərkibində işlənən incə və sənət sözləri ayrılıqda hərəsi başqa mənaya malikdir.

4. Çoxmənalı sözlərin məcazi mənalara dilimizdə sabit söz birləşmələrinin (idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözü) əmələ gəlməsi üçün əsas baza təşkil edir. Məsələn, qaraqabaq, uzun eləmək, başdan soymaq, ürəyi qopmaq kimi idiomlarda; polad quş, canlı insan, saf vicdan kimi ibarələrdə; müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə, az olsun yaxşı olsun kimi hikmətli sözlərdə; nə tufəngə çıxmaqdır, nə sümbəyə toxmaq; nə ətdir, nə balıq atalar sözü və zərbi-məsəllərdə işlənən leksik vahidlər müəyyən situasiya, hadisə ilə bağlı olub həqiqi mənasından uzaqlaşır, fərqli məcazi mənaya malik olur.

5. Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarilə isimlər və feillər çoxluq təşkil edir. Bu cəhətdən ikinci yeri sifətlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur.

Çoxmənalılıq prosesində leksik vahidlərin semantic inkişafı bəzən omo-nimliyə gətirib çıxarır. Dilimizdə sözün məna çalarlıqları bir sıra səbəblər nəticəsində meydana gəlir.

1. Əşyaların müxtəlif cəhətdən oxşarlığına görə:

- Forma etibarilə: qaş (adamda) – qaş (yəhərdə); göz (adamda) – göz (şkafda); baş (kələmdə) – baş (adamda) və s.
- Rəng etibarilə: qızıl (saat) – qızıl (xətt); gümüş (qaşığı) – gümüş (saç) və s.
- Dad etibarilə: acı (findıq) – acı (söz); şirin (bal) – şirin (söz); turş (alma) – turş (üz) və s.
- Hərəkətin oxşarlığı etibarilə: döymək (qapını) – döymək (əti); açmaq (kitabı) – açmaq (ürəyi) və s.

2. Əşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlaşmasına görə:

Məkan etibarilə: dan (yeri) – dan (ulduzu); universitet (ali məktəb) – universitet (ali məktəb yerləşən bina);

Zaman etibarilə: gün (24 saat) – gün (keçirmək) – gün (qazanmaq) və s.

Məntiq etibarilə: adam (insanlardan biri) – adam (müsbət xüsusiyyətlərə malik insan); quzu (qoyun balası) – quzu (dinc uşaq) və s.

Proses etibarilə: dönüş (dönmək prosesi) – dönüş (işdə); gəzdirmək (bir şeyi həmişə yanında saxlamaq) – gəzdirmək (uşağı, atı) və s. Bu problemlərlə bağlı araşdırmalar apararaq, müəyyən sözlərin şəraitdən asılı olaraq işlənilib məcazi məna yaratmaqla dili daha da sadələşdirib, anlaşılanı etməsinə təsdiqlənmişdir.

Müasir dövrdə müxtəlif sistemli dillərin inkişafında bir çox yeni tədqiqatlar

aparılmır. Bu tədqiqatlar bütün dil hadisələrini əhatə edir və bu proses həmin dilin tarixinə istinad edilərək araşdırılır.

Bildiyimiz kimi dilin varlığı onun söz bazasının tərkibinin artması hadisəsilə inkişaf edir. Bu halda təkmənalı sözlər inkişaf edərək müəyyən çarlara düşür və nəticədə bir sözün əsas mənasına yaxın olan yeni sözlər əmələ gəlir və sonradan yaranan bu variantlar məcazi mənalara daşıyır. Bu da danışq dilinə müsbət təsir edir. Bu təsir dialoqlarda da özünü biruzə verir. Bu çoxmənalı sözlərin yaranması nəticəsində müxtəlif mənalı ifadələr, idiomlar yaranır ki, bu da şifahi nitqimizi zənginləşdirir.

Tədqiqat işində Azərbaycan və ingilis dillərinin leksikologiyasının tərkibinin inkişafı məhz çox və yaxın mənalı sözlərin yaranmasını vasitəsilə həyata keçirilməsi haqqında məsələlərə toxunulur. Hər iki dildə müəyyən mənalarda işlədilən sözlərdən, bəddi ədəbiyyat nümunələrindən, dialoqlardan nümunə kimi istifadə etməklə qeyd edilən fikirlər sübuta yetirilir. Tədqiqat işində müxtəlif dilşilərin qələmə aldığı elmi ədəbiyyatdan istifadə edilib.

### İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayeva F. Azərbaycan danışq dili. Bakı: "Maarif", 1985, 192 s.
2. Cəlilova T. Ə. Azərbaycan dilində ekspressivlik və onun leksik ifadə vasitələri. namzədlik disser. Bakı, 1992, 180 s.
3. Seyidəliyev N. Cümlə tipli frazeoloji vahidlər// Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s. 275-277.
4. Hartmann R.R.K., Stork T.C. Dictionary of Language and Linguistics. L.: Applied Science Publishers Ltd, 1972, 302 p.
5. Lyons J. Semantics. Vol.2. – L: Cambridge University Press, 1977, p. 373-893.
6. Lyons J. Language, meaning and context. London, Fontana paperbacks, 1984, 183p.

### Xülasə

Leksikologiyanın əsas məqsədi dilin lüğət tərkibini bir sistem kimi öyrənməkdən ibarətdir. Odur ki, leksikologiyaya, eyni zamanda sözlərin məna xüsusiyyətindən danışan bəhs də daxil edilir ki, bu bəhs ayrılıqda semasiologiya adlanır. Dilin tarixi inkişaf prosesində sözlərin yaranması, mənalara yaranmasının araşdırılması, onların

təkmənalılıqı, çoxmənalılıqı və yaxın mənalılığını araşdırılması dilçiliyin leksikologiya bölməsində öyrənilir. Hər bir dil müəyyən və müxtəlif sözlərin yaranması və işlədilməsi ilə zənginləşir. Bu baxımdan müxtəlif sistemli dillərdə lüğət tərkibinə danışqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir, onlar təkcə sadə sözlərdən deyil, müxtəlif leksik vahidlərin mürəkkəb bir sistemini təşkil edir.

Dünyanın müxtəlif dilçiləri dilin lüğət tərkibinin yaranması və inkişafı haqqında müəyyən tədqiqatlar aparmışdır. Onlar müxtəlif sistemli dillərdə hər dilin öz qaydalarına əsasən sözlərin mənalının yaxın olması və onların inkişaf edərək çoxmənalı sözlərə çevrilməsinə böyük diqqət vermişlər. Onlar lüğət tərkibində olan müxtəlif növlü sözlərin danışq dilində işlənməsi haqqında müəyyən tədqiqatlar aparmış və bu sözlərin daha çox dialoqlarda işlənməsini sübut etmişlər.

Bildiyimiz kimi, dilin varlığı onun söz bazasının tərkibinin artması hadisəsilə inkişaf edir. Bu halda təkmənalı sözlər inkişaf edərək müəyyən çarlara düşür və nəticədə bir sözün əsas mənasına yaxın olan yeni sözlər əmələ gəlir və sonradan yaranan bu variantlar məcazi mənalara daşıyır. Bu da danışq dilinə müsbət təsir edir. Bu təsir dialoqlarda da özünü biruzə verir. Bu çoxmənalı sözlərin yaranması nəticəsində müxtəlif mənalı ifadələr, idiomlar yaranır ki, bu da şifahi nitqimizi zənginləşdirir.

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin leksikologiyasının tərkibinin inkişafı məhz bu sözlərin yaranmasını vasitəsilə həyata keçirilməsi haqqında məsələlərə toxunulur. Hər iki dildə müəyyən mənalarda işlədilən sözlərdən, bəddi ədəbiyyat nümunələrindən, dialoqlardan nümunə kimi istifadə etməklə qeyd edilən fikirlər sübuta yetirilir.

**Acar sözlər:** çoxmənalı, araşdırmaq, frazeologiya, situasiya, yaradıcı, məqsəd, səbəb, vəziyyət, dilçilik, hikmətli sözlər.

### Резюме

Основная цель лексикологии – систематическое изучение лексики. Поэтому в лексикологию входит и другое содержание, говорящее о значении слов, которое называется семасиологией.

Появление слов в историческом развитии языка, изучение значений, их единый смысл, многозначность и исследование близкого значения, изучается в лексикологическом разделе языкознания. Каждый язык обогащается за счет образования и употребления определенных и различных слов. С этой точки зрения все слова, играющие роль в речи, входят в словарь языков разных систем, а также входят в состав фразеологизмов, они не являются просто простыми словами, а образуют сложную систему различных лексических единиц.

Разные лингвисты мира провели определенные исследования по созданию и развитию словарного запаса языка. В языках с разными системами значения слов близки по правилам каждого языка, и они уделили большое внимание своему развитию и превращению в многозначные слова. Они провели некоторые исследования по обработке различных типов слов, содержащихся в словаре, в разговорной речи, и они доказали, что эти слова используются в диалогах.

В статье рассматривается реализация развивающейся согласованности лексикологии азербайджанского и английского языков посредством этих слов. Подтверждены отмеченные мысли на примерах, приведенных из разных литературных произведений, путем использования многозначности и их использования в диалогах на двух языках.

**Ключевые слова:** многозначность, исследование, фразеология, ситуация, творчество, цель, причина, ситуация, лингвистика, мудрые слова.

### Summary

The main goal of lexicology is the systematic exploring of vocabulary. Therefore, lexicology also includes as another content, that talks about the meaning of words, which is called semasiology.

The appearance of words in the historical development of language, exploring of meanings, their single meaning, polysemic and the researching of similar meaning, is studied in the lexicological section of linguistics. Every language is enriched by the forming and using of certain and different words. From this point of view, all words, that play a role in speech are included to the languages vocabulary of different systems, and includes to the phraseological units, they aren't only simple words, but form a complex system of various lexical units.

Different linguists, around the world have researched certain explores on the creation and developing of language vocabulary. The meanings of words, are similar according to the rules of each language with different systems, and they paid great attention to their developing and transforming into polysemantic words. They have searched researches on the processing of different types of words, which included to the dictionary in spoken language, and proved, that these words are often used in dialogues.

Realization of developing consistency of Azerbaijani and English languages lexicology by means of these words were looked through in this article. It was proven noted thoughts by examples, which given from different literary works by means of using polysemes and their using in dialogues, in two languages.

**Key words:** polysemy, research, phraseology, situation, creativity, goal, reason, situation, linguistics, wise words.

**Rəyçi:** dos.E. Vəliyeva